

BARTHA ESZTER

„Mi hasznunk a szocializmusból?”

A munkások és az új gazdasági rendszer Kelet-Németországban

1968 augusztusában a gerai körzet¹ pártbizottsága a következő jelentést kapta a lakosság politikai-ideológiai hangulatáról: „A támadó hangvételű beszélgetések során felmerültek olyan elvi kérdések, amelyek megmutatták, hogy az emberek több alaptézist még nem értettek meg teljesen. Ezt igazolják a következők: 1. kételyek a szocialista világrendszer növekvő erejében és az erőviszonyok megváltozásában a szocializmus javára; 2. a szocializmus és az imperializmus közötti osztályharc bonyolultságának és kiéleződésének hiányos ismerete; 3. a szocialista internacionalizmus elvének összehasonlítása a burzsoá szuverenitás-fogalommal.”² Még kritikusabban fogalmazott a „fejlődésünk alapkérdéseinek megértéséről és az ideológiai munka hatékonyságáról” készített elemzés: „Ezzel kapcsolatban a munkások elmondták, hogy az NDK-ban különböző rétegek, úgymint a kisiparosok, iparosok, magánvállalkozók és az értelmiség egy része, privilegizáltak, és magasabb életszínvonalon élnek, mint a munkások. Sok munkás egyenesen megkérdezte, hogy »mi hasznunk a szocializmusból?« *A munkásoknak külön műszakban kell dolgozniuk, hogy csökkentsék azokat a károkat, amelyek a vezető káderek hibás döntései miatt keletkeztek. Gyakran visszatérő érv: a döntő az, hogyan élünk ma (különösen a nők körében). Az emberek kritizálják: az ellátás hiányosságait, például gyermekruházat, női felsőruházat és alsónemű, akadozó ételmiszer-ellátás; az iparcikkek ára túlzottan magas; túl sokat exportálunk, például szőnyegek, miközben nem lehet kapni az itthoni boltokban. Sok munkás nehezményezi, hogy az elmúlt év második*

¹ 1952-ben megszüntették a korábbi tartományokat, és helyettük körzeteket hoztak létre. Jéna városa a gerai körzethez tartozott.

² Thüringisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ThStA) Rudolstadt, Bezirksparteiarchiv der SED Gera. Nr. IV B-2/9/01/550, Material zur Einschätzung der politischen-ideologischen Situation unter der Bevölkerung des Bezirkes Gera, 2.8.1968.

félévében, illetve idén is túl sok volt a munkaidő utáni munka (különműszak, túlóra, hétvégi munka). »Ezzel nincsenek megoldva a nagy feladatok, csak a munkások isszák meg a levét. Mire jó a különműszak, amikor hét közben vagy hétfőn nem tudunk dolgozni, mert nincs anyag? Nem kéne többet beszélni az ötnapos munkahétről, hanem hozzanak inkább törvényt, hogy 60 órát kell egy héten dolgozni, és akkor a munkások majd azt csinálják.« »Mi teljesítjük a terveket, az állami vezetők meg újra elrontják az egészet a rossz vezetésükkel. Amikor arról van szó, hogy behozzuk a lemaradást, beszélnek velünk, egyébként meg alig kapunk tájékoztatást. Az üzemben fentről készen kiadják nekünk a feladatokat.« »Ha az ember szakszerűen szeretne hozzászólni a döntésekhez, alaposan át kell hozzá tanulmányozni az anyagokat. Erre pedig nincsen időnk. A brigádunk vagy a részlegünk feladatait megbeszéljük, mást azonban alig.«³

Az általában agyonideologizált keletnémet pártzsargonhoz képest szokatlanul kritikus hangulatjelentés a keltezés szerint 1968. augusztus 2-án készült. Ez az év volt a tetőpontja az új gazdasági irányításként (később új gazdasági rendszerként) ismertté vált keletnémet reformnak, ami a jelen tanulmány fő háttérét képezi.⁴ A centralizált, sztálinista típusú tervgazdaság reformját Ulbricht 1963-ban, a Németországi Szocialista Egységpárt (NSZEP) 6. kongresszusán jelentette be. A reform a „tervezés és irányítás új gazdálkodási rendszere” hangzatos nevet viselte, és fő céljai között szerepelt a vállalati struktúra átalakítása, az ösztönzési rendszer fejlesztése és egy realisabb árpolitika kialakítása, elsősorban azért, hogy javítsák az ország exportteljesítményét.⁵ A vállalati struktúra reformja olyan ipari nagyvállalatok, illetve szocialista trösztök kialakítását jelen-

³ Uo. – Kiemelés tőlem. B. E.

⁴ A keletnémet gazdasági reformról lásd Michael KEREN: *The Rise and Fall of the New Economic System*. In: Lyman H. LEGTERS (szerk.): *The German Democratic Republic: A Developed Socialist Society*. Boulder, Colorado, 1978. 61–84.; Gert LEPTIN: *Das „Neue ökonomische System“ Mitteldeutschlands*. In: Karl C. THALHEIM–Hans-Hermann HÖHMANN (szerk.): *Wirtschaftsreformen in Osteuropa*. Verl. Wissenschaft und Politik, Köln, 1968. 100–130.; André STEINER: *Abkehr vom NÖS. Die wirtschaftlichen Entscheidungen 1967/68 – Ausgangspunkt der Krisenprozesse 1969/70?* In: Jochen CERNY (szerk.): *Brüche, Krisen, Wendepunkte: Neubefragung von DDR-Geschichte*. Urania-Verl., Leipzig, 1990. 247–253.; André STEINER: *Von Plan zu Plan: Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. Dt. Ver.-Anst., München, 2004. Magyarul lásd Manz GÜNTER: *Tapasztalatok a népgazdasági tervezés és irányítás új rendszeréről az NDK-ban. Közgazdasági Szemle, 1965/2. 176–188.*; FEJTŐ Ferenc: *A népi demokráciák története*. 2. k. Magvető Kiadó, Budapest, 1991. 178–182.

⁵ A reformot egy külső és egy belső tényező is ösztönözte: az egyik a Liberman által javasolt reformkísérlet volt a Szovjetunióban, amely megpróbálkozott az államszocializmus piaci „kiegészítésével”, a másik az NDK hivatalosan közzét statisztikai adatokban is tükröződő romló gazdasági teljesítménye. Az NDK statisztikai évkönyve szerint a nemzeti jövedelem növekedése 1958-ban még 10,9% volt, 1962-ben már csak 2,1%. (Az adatokat az NDK statisztikai évkönyveiből idézi Gert LEPTIN: i. m. 112.)

tette, amelyek egyszerre voltak felelősek az adott profilon belüli gyártmányok előállításáért, fejlesztéséért és a kutatómunkáért. A reform növelte a vállalatok jogi és gazdasági önállóságát és pénzügyi felelősségét: a prémium elosztásáról például szabadon dönthettek.⁶ 1965 decemberében a reform pozitív tapasztalataira támaszkodva Ulbricht bejelentette az új gazdálkodási rendszer második szakaszát: folytatták az irányítás decentralizációját, nagyobb teret engedtek az eufemisztikusan *ökonomische Hebel*nek (szó szerinti jelentése: gazdasági emelő) nevezett gazdasági ösztönzőknek (1969–1970-ben már csak a beralapot szabályozta a központ, a munkások átlagbérét nem), miközben megkísérelték az árakat a költségekhez igazítani. A reformerek arra törekedtek, hogy a tervek mennyiségi teljesítése helyett a rentabilitás, illetve az értékesítésből származó profit határozza meg az iparvállalatok gazdasági eredményeit.

A reform egyik legeredetibb elemzője, Michael Keren szerint 1968 nemcsak a gazdasági reform tetőpontját, hanem egyúttal a vég kezdetét is jelentette. Szellemes elemzésében úgy érvel, hogy egy centralizált rendszerben a decentralizáció csak ésszerű tartalékokkal lehet sikeres, vagyis akkor, ha a tervek nem túl ambiciózusak és feszítettek. Szerinte pontosan ez volt a helyzet az új gazdasági rendszer első időszakában, amikor az NDK évi 5%-os gazdasági növekedést produkált, ami különösen látványos eredmény volt az 1960-as évek elejének sovány esztendeihez képest. (Ezt *vörös gazdasági csodaként* is emlegették a kortárs elemzők.)⁷ A kezdeti sikereken felbátorodva azonban a reformerek túlfeszítették a húrt: 1969-ben és 1970-ben jött két feszített terv, amelyek – miközben nagyobb szabadságot adtak az állam által másodlagosnak tekintett termékek gyártásában a vállalatoknak – a stratégiai jelentőségűnek tekintett exportcikkekre összpontosították a központ figyelmét és az állami erőforrások nagy részét is. Ez azonban több volt, mint amit a központi irányítás és a decentralizáció kényes egyensúlyán nyugvó új gazdasági rendszer elviselhetett. A reform bukását a véletlen balszerencse is siettetete: 1969 kemény telén az energiaellátás akadozása különösen érzékeny veszteségeket és termelésekiesést okozott. Így a nagyszabású beruházások egy részét nem sikerült befejezni, lemaradások keletkeztek az exportban, és a fogyasztási cikkekkel kapcsolatos – a beruházások miatt eredetileg is alacsonyra szabott – tervcélokat sem tudták teljesíteni. Ugyanakkor a rendszeres túlórák, különműszak és prémium miatt a munkások jövedelme megnőtt, áru vi-

⁶ A piaci ösztönzőknek a tervgazdaságba történő beépítését célzó keletnémet reformtörekvések sok rokon vonást mutatnak a magyarországi új gazdasági mechanizmussal.

⁷ Michael KEREN: i. m. 70.

szont nem volt a boltokban.⁸ Ebben a helyzetben, mondja Keren, a párt megtehetette volna, hogy inflációt gerjeszt; ennek a politikai következményeit azonban – különösen az 1970. december 12-én Lengyelországban bejelentett áremelés fatális következményei után – nem merete vállalni.⁹ Keren szerint nem Ulbricht politikai bukása vetett véget az új gazdasági rendszernek, hanem éppen ellenkezőleg: a reform csődje kényszerítette rá a pártfőtítkárt a visszavonulásra. 1971 januárjában, utolsó jelentős gazdasági beszédében Ulbricht még egyszer kiállt a reform mellett, és hangsúlyozta, hogy az állami erőforrásokat az úgynevezett elsődleges termékekre kell koncentrálni. A párt azonban másképp döntött: az 1971–1975-ös ötéves tervben növelték a fogyasztási cikkek tervcéljait és csökkentették a beruházásokat. A tervezet megjelenése előtt két nappal Ulbricht lemondott pártfőtítkári tisztségéről.

Miközben a keletnémet gazdasági reformról számos elemzés jelent meg, annak párt- és társadalomtörténeti összefüggései jóval kevésbé ismertek. A jelen munka egy esettanulmány: az 1963 és 1980 között kombináltá fejlődő ipari óriás, a Carl Zeiss Jéna példáján vizsgálja a reform hatásait a vállalati irányításra és a szocialista vezetésre, illetve bemutatja, hogyan alakult a párt és a munkások viszonya a reformidőszakban.¹⁰ A reformidőszak azért is érdekes, mert a Honecker-korszak keletnémet forrásai – legalábbis a helyi (körzeti és gyári) pártanyagok tükrében – többnyire a hivatalos propagandát közvetítik, és nagyon keveset árulnak el a munkások hétköznapjairól és gondolkodásáról. A fent idézett – a pártzargonhoz képest szinte forradalmi hangvételű – hangulatjelentést nyilvánvalóan a reformerek és a keményvonalasok közötti belső

⁸ Peter Hübner azt írja a keletnémet munkásokról írt úttörő könyvében, hogy a berlini fal felépítése után az NSZEP határozottabban lépett fel a munkások bérköveteléseivel szemben: úgy szerették volna növelni a munkatermelékenységet, hogy közben ugyanazt a bért fizetik a munkásoknak. A gazdasági ösztönzők azonban nagyobb teret hagytak a munkabérek differenciálására, és a gazdasági vezetőknek sokszor engedniük kellett a munkások követeléseinek (prémium, alacsonyabb normák), ha azt akarták, hogy a gyár teljesítse a tervet. 1967-ben az állam komoly engedményt tett az alacsony jövedelmű csoportoknak: 220-ról 300 márkára emelték a minimálbért. Így a minimálbér és az átlagbér aránya az 1964-es 1: 2,8-ról 1: 2,2-re csökkent. Peter HÜBNER: *Konsens, Konflikt und Kompromiß: Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945–1970*. Akademische Verl., Berlin, 1995. 86–88.

⁹ A lengyelországi események nagy hatást gyakoroltak Ulbricht utódjára, Erich Honeckerre is. Honecker az 1980-as években az ország egyre romló külkereskedelmi mérlege ellenére makacsul elzárkózott a fogyasztói árak emelésétől, azzal az indoklással, hogy más szocialista országokban, így Lengyelországban is, mindig az áremelkedéssel kezdődtek az ellenforradalmi kísérletek. André STEINER: *Von Plan zu Plan*. I. m. 190.

¹⁰ Az óriásvállalat munkáslétszáma az 1970-es és az 1980-as években folyamatosan növekedett: 1976-ban 34 614 fő, 1980-ban 41 746, 1985-ben már 53 048 volt (több mint a felüket – 32 942 főt – a jénai, illetve a Jéna környéki üzemekben foglalkoztatták). Wolfgang MÜHLFRIEDEL–Edith HELLMUTH: *Carl Zeiss in Jena 1945–1990*. Böhlau, Köln, 2004. 300.

pártharcok is motiválták. Mindezek ellenére elmondható, hogy a reform-időszakban a helyi pártszervek őszintén törekedtek arra, hogy megismerjék az emberek véleményét a párt politikájáról, illetve párbeszédet kezdeményezzenek a munkásokkal. Ennél is fontosabb, hogy a munkások egy része ekkor még elfogadta beszélgetőpartnernek a pártot (az idézett megjegyzéseket nyilvánvalóan munkások tették és nem pártfunkcionáriusok). Ilyen törekvéssel a Honecker-rezsim alatt nem találkozunk: a helyi pártanyagok nem mennek túl a hivatalos propaganda, illetve a kötelező idézetek visszhangszerű ismételtetésén. A reform bukásával így véget ért a mégoly korlátozottnak is tekinthető társadalmi párbeszéd a keletnémet munkások és a párt között.

Ideológia és gazdaságirányítás: egy szocialista vezető gondolatai

A Carl Zeiss-gyár, illetve munkásai, a második világháború előtti Németország iparvállalatai között is különleges helyzetet élveztek. A névadó Carl Zeiss 1846-ban alapította meg első üzemét Jénában. Maga Zeiss pedantériájáról és pontosságáról ismert ember volt, aki magas színvonalú munkát követelt alkalmazottaitól. Zeiss igazi felfedezése Ernst Abbe volt, egy jénai fizikus és filantróp, aki mikroszkópelméletével megalapozta a vállalkozás világsikerét, illetve Otto Schott, aki vegyészként jó minőségű optikai lencsék előállítására szakosodott. 1889-ben Abbe létrehozta a Carl-Zeiss Alapítványt, amely 1891-ben a vállalkozás egyedüli tulajdonosa lett. Ez a korszakban kevésbé tipikus tulajdonosi forma haladó társadalompolitikai intézkedésekkel és munkavédelemmel párosult, így például a munkaidő szabályozásával, minimálbérrel, fizetett szabadsággal, egészségügyi biztosítással, nyugdíjjal, végkielégítéssel, illetve a munkásérdekek legális képviselésével a gyárban. A nagylelkű szociális politika nemcsak a vállalkozás sikerében játszott szerepet, hanem elősegítette a munkások azonosulását a gyárral, amelyet sok szempontból a sajátjuknak érezhettek.¹¹

¹¹ A gyár történetéről lásd Felix AUERBACH: *Ernst Abbe: sein Leben und Wirken*. Akademische Verlag, Leipzig, 1919; Uő: *Das Zeisswerk und die Carl-Zeiss-Stiftung in Jena: ihre wissenschaftliche, technische und soziale Entwicklung und Bedeutung*. Fischer, Jena, 1925; Moritz von ROHR: *Ernst Abbe*. Fischer, Jena, 1940; Julius PIERSTORFF: *Ernst Abbe als Sozialpolitiker*. Allgemeine Zeitung, München, 1905; Paul Gerhard ESCHÉ: *Ernst Abbe*. Teubner, Leipzig, 1963; Uő: *Carl Zeiss: Leben und Werk*. Wartburg-Verl., Jena, 1966; Wolfgang SCHUMANN et al.: *Carl Zeiss Jena, einst und jetzt*. Rütten & Loening, Berlin, 1962; Wolfgang MÜHLFRIEDEL: *Carl Zeiss: Die Geschichte eines Unternehmens*. Böhlau, Weimar, 1996.

1945-ben Jénát először az amerikai csapatok foglalták el, és a kivonuláskor erőteljesen szorgalmazták, hogy a tudósok és szakértők a nyugati zónába települjenek. Az áttelepülők megalapították az oberkochen-i Carl Zeiss gyárat, illetve létrehoztak egy új Carl-Zeiss Alapítványt Heidenheimben, és később hosszú pereskedésbe bonyolódtak a jénai Zeiss-szal a márkanév használatának jogosultsága miatt.¹² A két Zeiss rivalizálása a korszakban a két Németország vetélkedését is szimbolizálta. A szovjet zónában maradt gyár újjáépítése 1948-ban indult meg: 1950-ben már több mint 10 000, 1954-ben 16 500 alkalmazottja volt a vállalatnak.¹³ Meg kell említenünk, hogy az államosítást és az integrálódást a tervgazdaságba – a gyár korábbi, különlegesnek számító szociálpolitikájából fakadóan – a munkások nagy része nem fogadta osztatlan lelkesedéssel, noha a párt éppen ezért jelentős propaganda-munkát folytatott.¹⁴

A keletnémet reform és a vállalati átszervezés új perspektívát nyitott az addig is jelentős nagyvállalat és a város előtt. Ulbricht kiemelkedő szerepet szánt a Zeissnek az új gazdasági rendszerben, ami a személyi politikában is megmutatkozott. Ernst Gallerach, aki a pártvezető és a reformpolitika elkötelezett híve volt, a vállalat vezérigazgató-helyetteseként fő feladatának tekintette a vállalatnál a „tervezés és irányítás új gazdálkodási rendszere” irányelveinek meghonosítását. 1966-ban a nyugdíjba vonuló, régi „Zeissianer”-nek számító vezérigazgató, Hugo Schrade helyébe lépett – egyes visszaemlékezések szerint maga is siettetett a vezérigazgató távozását, noha Schrade 1965-ben betöltötte a 65. esztendejét.¹⁵

A vállalat nem pusztán exportteljesítménye miatt számított stratégiai jelentőségűnek, hanem az új tervezés és irányítás kísérleti laboratóriumaként is szolgált. Már 1964-ben megalakult egy szocialista munkacsoport, amely feladatául kapta volt, hogy a vállalatnál kidolgozza az új rendszer alkalmazásának irányelveit. Ennél is fontosabb volt a Zeiss hosszú távú (15–20 éves) fejlődésére kidolgozott prognózis, amelyet

¹² 1971-ben, egy londoni bíróság előtt megszületett a kompromisszum: a jénai Zeiss használhatta a márkanévet csaknem az összes szocialista országban, valamint Szíriában, Kuvaitban és Libanonban. Az oberkochen-i Zeiss az Európai Közösség országaiban tehetett ugyanezt, Franciaország kivételével, valamint Ausztriában és Görögországban. Számos országban mind a két cég megjelenhetett, kivéve a volt francia gyarmatokat. Wolfgang MÜHLFRIEDEL–Edith HELLMUTH: i. m. 279.

¹³ Uo. 115.

¹⁴ A szociálpolitika integrációjáról lásd Philipp NEUMANN: *Betriebliche Sozialpolitik im VEB Carl Zeiss Jena 1948 bis 1953*. M. A. Friedrich-Schiller-Universität, Jena, 2002.

¹⁵ Wolfgang MÜHLFRIEDEL–Edith HELLMUTH: i. m. 199.

Gallerach 1967-ben a 7. pártkongresszuson ismertetett.¹⁶ (A munkacsoport tagjai állami kitüntetést kaptak a munkáért.) 1968 áprilisában a Politikai Bizottság azt a határozatot hozta, hogy a Zeiss az NDK racionalizálási és automatizálási technikájának tudományos kutató- és termelőközpontjává kell fejleszteni.¹⁷ Ulbricht jénai látogatásakor a szociális szempontokra is kitért, kritizálta a belváros omladozó házait, és kijelentette, hogy egy várost, amelyik otthont ad a nemzetközileg is ismert és elismert gyárnak, nem szabad ilyen állapotban hagyni.¹⁸

A gazdaságirányítás reformja tehát jelentős fejlesztéseket indított el a vállalatnál, amelyekért az Ulbricht bizalmát élvező Gallerach volt elsősorban a felelős. 1964-ben a Zeiss lett az optikai és a precíziós műszerek vezető vállalata, és még hét vállalat csatlakozott hozzá. 1965-ben külkereskedelmi jogot kapott – 1968-ig a külügyminisztérium felügyeletével, utána önállóan. 1967-ben létrejött az export-import osztály, amely 1972-től már csak a vezérigazgatónak tartozott felelősséggel. A Politikai Bizottság határozata nyomán 1971-ben, két év előkészítő munka után hivatalosan is megnyitották a kutató- és fejlesztőközpontot, amely 1975-ben 4741 embert foglalkoztatott.¹⁹ 1970-ben adták át a göschwitzki termelő- és oktatási komplexumot, ahol 2100 szakmunkástanulónak és 4000 szakközépiskolásnak tudtak tanulóhelyet és nagy részüknek szállást is biztosítani.²⁰ (Ezzel a Zeiss kapta meg az NDK legnagyobb szakoktatási intézménye feletti szakfelügyeleti jogot.)²¹ A vállalat emellett a katonai célú kutatásokban és fejlesztésben is fontos szerepet kapott. Brezsnyev látogatása 1967. április 20-án világosan mutatja a szovjet érdeklődést a Zeiss iránt.²² Érdemes megemlíteni, hogy noha a nagyszabású állami lakásépítő programot Honecker hirdeti és valósítja meg,²³ a modern

¹⁶ A prognosztikát Ulbricht olyan fontosnak tartotta, hogy ő maga lett a Politikai Bizottságon belül létrehozott, hosszú távú (15–20 éves) stratégiai tervezéssel foglalkozó munkacsoport vezetője. Philipp NEUMANN: „...bisher nicht Gedachtes denken...” *Zur Bedeutung der Prognostik im Neuen Ökonomischen System. Das Beispiel des VEB Carl Zeiss Jena.* Jena, 2000. (Kézirat.)

¹⁷ Az NSZEP Politikai Bizottságának erről szóló, 1968. április 26-i határozatát idézi Wolfgang MÜHLFRIEDEL–Edith HELLMUTH: i. m. 206.

¹⁸ A pártfőtítkár 1968. április 25-én, a 6/70. sz. épület alapkövének lerakása alkalmából látogatta meg feleségével együtt a gyárat. Uo. 205.

¹⁹ Uo. 235.

²⁰ Uo. 222.

²¹ *40 Jahre in Volkes Hand: Aus der Chronik des Kombines VEB Carl Zeiss JENA, Teil 1: 1948 bis 1970.* Jena, 1988. 91.

²² Wolfgang MÜHLFRIEDEL–Edith HELLMUTH: i. m. 204.

²³ Honecker a lakáskérdés megoldását az állami politika feladatának tekintette. Hatalomra kerülésekor gigantikus lakásépítő programot hirdetett, amely 20 év alatt 3,5 millió lakás felépítését irányozta elő. A lakás-

neulobedai, winzerlai lakótelepek tervezése már Ulbricht említett látogatása után megkezdődött.

Mindezen eredmények dacára sem mondható el, hogy a gazdaságirányítás reformja a Zeissnál egyértelmű sikertörténet – sőt, a forrásokat olvasva inkább a sztálini iparosítás és a tervgazdaság első esztendeinek gazdasági zűrzavarára asszociálhatunk. Az árreform például egyértelműen negatív hatással volt a vállalat gazdálkodására. Az új gazdasági rendszerben ugyanis erőteljesen emelkedtek a nyersanyagárak, hogy a vállalatokat takarékosagra szorítsák, politikai megfontolások miatt azonban a késztermékek ára nem emelkedhetett a kívánt mértékben. Az áremelkedés különösen érzékenyen érintette a Zeisst, mivel nagyon költségigényes nyersanyagokkal dolgoztak: a nyersgyémánt ára 46%-kal emelkedett, míg egy speciális opálüvegért a korábbi 2,1 márka helyett 19,29-et kellett fizetni. A gyár pénzügyi helyzetét súlyosbította az energia drágulása is, amit szintén nem tudtak spórolással orvosolni: 1964-ben 1,6 millió márkás többletköltséget tett ki, míg mindössze 125 000 márkát sikerült „racionalizálással” megtakarítani. Emellett a vállalat jelentős exporttartozást is felhalmozott. 1969 és 1970 fesztített tervei csak tovább rontottak a Zeiss mint kiemelt vállalat gazdasági helyzetén, olyannyira, hogy csak jelentős állami segítséggel tudta elkerülni a csődöt.²⁴

Gallerach vezetői teljesítményének megítélése a fentiek ismeretében nem lehet egyértelmű, hiszen a gyár számos gazdasági problémája a keletnémet reform strukturális ellentmondásaiból is következett. Hozzá kell tennünk, hogy a reform maga sem volt konzisztens, és a külpolitikai események nagyrészt befolyásolták a kimenetelét. A csehszlovákiai bevonulás után a keletnémet pártvezetés mindent megtett azért, hogy elhatárolja az új gazdasági rendszert a kapitalistának bélyegzett csehszlovákiai reformkísérlettől: így például Ulbricht műveinek 1968-as kiadásából eltűnt a „szocialista tröszt” kifejezés, illetve egy egész oldal az önszabályozásról, amit szintén a kapitalizmusnak tett engedményként ítélt meg.²⁵ Jól jellemzi a keletnémet reformkorszak végét, hogy Gallerachot a pártközpont végül nem gazdasági teljesítménye miatt bírálta meg, hanem azért, mert „figyelmen kívül hagyta a párt vezető szerepét”: „túlságosan is beletemetkezett a gazdasági feladatokba, miközben elhanyagolta a kollektíva politikai vezetését és az ideológiai munkát”. A jelentés

---

politika kritikájáról lásd Beatrix BOUVIER: *Die DDR – ein Sozialstaat? Sozialpolitik in der Ära Honecker*. Verl. J. H. W. Dietz, Bonn, 2002. 152–201.

²⁴ Wolfgang MÜHLFRIEDEL–Edith HELLMUTH: 186–187., 214–215.

²⁵ Michael KEREN: i. m. 76.

emellett liberalizmussal is megvádolta, ami a reformkorszak lezárulásával nyilvánvaló jele volt a párt elégedetlenségének.²⁶ 1971. július 1-én Gallerachnak el kellett búcsúznia vezérigazgatói székétől; utódja egy gazdasági szakember, Helmuth Wunderlich lett, akit a központ szintén nem talált elég keménykezűnek, így 1975-ben őt is menesztették. A két „liberális” előddel ellentétben az új igazgató, Wolfgang Biermann az egyszemélyi vezetés híve volt, és eltávolította mindazokat, akiket politikailag megbízhatatlannak tartott, vagy akik szembekerültek vele.²⁷ Talán nem véletlen, hogy egészen a Honecker-rezsim bukásáig nem is jelent meg róla kritika – igaz, a pártközpont is elégedett lehetett a gyár eredményeivel.

A Gallerach ellen felhozott vádakban annyi igazságtartalom lehetett, hogy a vezérigazgató – legalábbis a források tükrében – viszonylag jól viselte a bírálatot. Erre a tulajdonságára szükség is volt, mivel a „liberális” Gallerachnak – Biermann-nal ellentétben – számos támadással kellett szembenéznie, különösen 1968 után, amikor nemcsak a reformerek politikai helyzetének megrendülésével kellett számolnia, hanem azokkal a gazdasági problémákkal is, amelyeket a Zeiss a terv sorozatos alulteljesítésével a népgazdaságnak okozott. A Gallerach elleni kritikát fokozta a vezérigazgató és a régi Zeiss-vezetők közötti konfliktus; az utóbbiak eleve nem szívesen fogadták a kívülről jött vezért, akit ezért annál is könnyebben meg lehetett tenni az átgondolatlan fejlesztések és a reform ellentmondásaiból is következő gazdasági és termelési problémák bűnbakjának. A konfliktusra abból következtethetünk, hogy Gallerach nyilvánosan is többször bírálta a Zeiss régi vezetőségét, amiért nem értették meg és nem tudták alkalmazni az új gazdasági irányítás fő elveit. A „szocialista vezető napján” (*Tag des sozialistischen Leiters*) például kijelentette, hogy a VEB (*Volkseigener Betrieb* – állami tulajdonú vállalat) Carl Zeiss vezetőinek nincs okuk arra, hogy elégedettek vagy pláne önelégültek legyenek: „Vannak vezetők és kollégák, akik hozzászoktak ahhoz, hogy a fejlődésünk minden dolgát passzív kivárással szemléljék. Nekünk itt nem szemlélődőkre és fejbólintó Jánosokra van szükségünk, hanem aktív küzdőtársakra.”²⁸ Egy hónappal később megint a régi vezetés elavult módszereit és a kezdeményezőkézség hiányát ostorozta a gyár pártvezetése előtt: „A jelen egyes számú feladata gyárunkban a munkaszervezés hibáinak felszámolása. Én itt a legnagyobb akadályt az

²⁶ Unternehmensarchiv der Carl Zeiss Jena GmbH, Jena (UACZ), VA Nr. 1231, Geschäftsbericht des VEB Carl Zeiss JENA für das Jahr 1970. Idézi Wolfgang MÜHLFRIEDEL–Edith HELLMUTH: i. m. 215–216.

²⁷ Uo. 342–344.

²⁸ ThStA, Rudolstadt, Bezirksparteiarchiv der SED Gera. Nr. IV B-2/3/255, Informationsbericht des 1. Sekretärs der IKL (Industriekreisleitung) Zeiss, Tag des sozialistischen Leiters, 16.10.1968.

önelégültségben és az ősrégi hagyományokhoz való ragaszkodásban látom. Nagyobb hangsúlyt kell fektetnünk a vezetők nevelésére. A gyárban egyes vezetők részéről bizonyos rezignációt is lehet tapasztalni. Alapvetően a politikai oldaláról kell megfognunk ezt a kérdést. Egy vezetőnek szüksége van a szocialista nevelésre, ha maga is nevelni akar.”²⁹

A reformkorszakban olykor még az ideológiai elvárásokhoz szigorúan igazodó keletnémet pártzsargon is önmaga paródiájába fordult. Gallerach például nem adott konkrét meghatározást arra nézve, hogyan kell nevelni a szocialista vezetőket; egy évvel később azonban, amikor a gyár pártszervezetének vezetőségi ülésén megint szóba kerültek a termelési problémák, a panasz arra tanúskodik, hogy őrá is ráfért volna egy rövidített tanfolyam: „Gallerach elvtárs is megjegyezte, hogy csalódott a tanácsadás eddig eredményeit illetően, és számos példát felsorolt, amelyek mind azt bizonyítják, hogy a terv alulteljesítésének elsődleges oka ideológiai jellegű. A készüléküzemben nincs fegyelem, a vezetők azt csinálnak, amit akarnak, állandóan eltérnek a tervtől, a művezetők és az üzemvezetők saját terveket készítenek (ezt konkrét példákkal is lehet igazolni), amiről a dolgozók nagy része egyáltalán nincs informálva. Emellett nem megoldott a műszakok kérdése, az E- [Elektronikus] rendszerrel pedig az üzemvezetés egy évig nem is foglalkozott. Gallerach elvtárs zárószavában kijelentette, hogy a készüléküzem funkcionáriusainak a politikai-erkölcsi morálja nyilvánvalóan nincs rendben, és tüzetes értékelésre van szükség.” A vezérigazgató nyilvánvalóan megpróbálta a lehetőséghez képest a pártszervezetre hárítani a munkát és a felelősséget, amire a pártszervezet titkára diplomatikusan megjegyezte: „A mai értékelésből kell kiindulnunk, és mérlegelnünk kell, mit tehetünk, hogy méltónak mutatkozzunk Walter Ulbricht elvtársunk belénk vetett bizalmára. Vezetőinket arra kell nevelnünk, hogy teljes tudatukkal felfogják, mi az ügy tétje. Mivel magukkal szemben sem elég kemények, nem tudják a kollektívát az állami fegyelemre ránevelni.” Egy másik vezetőségi tag azt kifogásolta, hogy a szocialista munkaversenyből hiányzik a harci szellem; csak júniusban jelent meg például a januári eredmények értékelése.³⁰

A mai szemmel olvasva olykor komikus bírálatok mögött nyilvánvalóan nemcsak a gyár létező termelési és pénzügyi problémái, hanem a reformerek és a keményvonalasok közötti belső pártharcok is meghúzódtak. Noha a vállalat megpróbálta „kozmetikázni” gazdasági jelentéseit, nem kellett nagyon olvasni a sorok között, hogy megtaláljuk benne a kritikát. Az

²⁹ Uo. 12.11.1968.

³⁰ Uo. Nr. IV B-4/13/079, Protokoll der IKL-Sitzung, 15. und 18.8.1969.

1968-as jelentés például megállapította, hogy a gyár „nagyrészt” teljesítette a tervet, a gazdasági igazgató szerint azonban ez nem annyira a vezetésnek, mint inkább a dolgozók áldozatkész munkájának és túlóráinak köszönhető. A továbbiakból viszont az derül ki, hogy a tervet még így sem sikerült teljesíteni, aminek fő okai a következők: „Már évek óta fennálló probléma, hogy a termelési irányítók módszerei elavultak, és alapos változtatásra szorulnak. Nem megnyugtató, hogy egyes területeken még decemberben sincs a vezetőknek világos áttekintésük a teljes termelési folyamatról. 1968-ban tovább romlott a termelés folytonossága: ez 20 millió márkás veszteséget okozott. A decemberi tervteljesítés eredményei azt mutatják, hogy jobb munkaszervezéssel rendkívül nagy idő- és költségmegtakarítást érhetünk el, ezért feltétlenül javítani kell az üzemek közötti kooperációt. Az újításokat egyes helyeken nagyon lassan vezetik be a termelésben...” A jelentés emellett megállapította, hogy eltér az egyes dolgozók hozzáállása a tervteljesítéshez, és a folyamatos túlórázás, különösen a megelőző három hónapban, alaposan próbára tette az emberek türelmét: „Egyfelől vannak a határozott harcosok, a másik oldalon azonban számos kételkedést és akadékoskodást is lehet hallani.” Ezzel kapcsolatban a jelentéskészítők szükségesnek látták megemlíteni, hogy 1969-ben emelik a 4–7. bércsoportba tartozó dolgozók és a művezetők fizetését.³¹

Ez természetesen korántsem jelentette az ügy lezárását. A vállalat vezetése kínos magyarázkodásokra kényszerült a körzeti pártbizottság előtt, hogy miért a Zeiss tervteljesítése volt a legalacsonyabb az ágazatban. Az ellenőrzés – nem meglepő módon – a középszintű vezetésre hárította a felelőséget: „Az ideológiai okok elsősorban a középszintű vezetők egy részének hiányzó politikai és szakmai képzettségében és gyenge küzdőszellemében keresendők; ők nem érzik magukat eléggé felelősnek a kollektíva politikai neveléséért, hanem azt hiszik, hogy rájuk csak a technikai-gazdasági feladatok tartoznak. Ez a szocialista demokrácia hiányosságaiban, a termelési feladatok megoldásánál az elkötelezettség hiányában, a kivárá magatartásban és abban mutatkozik meg, hogy tolerálják a középszerezúséget, az önelégültséget és az elbizakodottságot. Ez a hozzáállás annak az eredménye, hogy a vezetés még nem tudta a párt határozatait alkotó módon végrehajtani, nem értette meg kellőképpen a struktúrapolitikát, és nem bízik eléggé a Zeiss-kollektíva munkabírásában.”³²

³¹ Uo. Nr. IV B-2/3/269, Referat des ökonomischen Direktors des VEB Carl Zeiss JENA, 17.1.1969.

³² Uo. Nr. IV B-2/3/79, Protokoll der Sekretariatsitzung, Bericht der IKL VEB Carl Zeiss JENA über Probleme der politisch-ideologischen Arbeit und der Erziehung der Leiter bei der Gestaltung des ökonomischen Systems des Sozialismus als Ganzes, 30.1.1969.

A gyári pártszervezet azonban nyilvánvalóan nem akarta tovább feszíteni a húrt, mert az egy hónappal későbbi jelentés már határozottan a védelmébe vette az egész kollektívát a vezetőkkel együtt, és hangsúlyozta, hogy az emberek mindent megtettek a terv teljesítéséért (ami azt is jelentette, hogy többet nem lehet többletfizetség nélkül elvárni tőlük): „A vállalatnál kitüntetett figyelmet fordítottunk a politikai-ideológiai munkára, így dolgozóink jobban megértették és alkalmazták a politika és gazdaság egységének elvét. Ez abban is megmutatkozott, hogy a munkások a kollektíva érdekét a saját érdekeik elé helyezték, és mindent megtettek azért, hogy teljesítsék az 1968-as tervet, valamint megteremtssék az 1969-es folyamatos tervteljesítéshez szükséges előfeltételeket. Ezt a harci célt azonban dolgozóink kimagasló teljesítménye ellenére sem sikerült elérni. Noha jó vállalati eredményt produkáltunk, óriási lemaradás van a megrendelések teljesítésében, egyes termékek gyártásában stb.”³³

A fenti idézetekből világosan kiderül, hogy a küzdelem inkább az ideológia, semmint a termelés frontján folyt, és a harcias retorika ellenére a párt valójában óvakodott attól, hogy felingerelje a munkásokat. A finom célzást a Zeiss-kollektíva munkabírására a vezetés rögtön erélyesen visszautasította azzal, hogy nem a dolgozókon múlt, hogy a tervet nem lehetett teljesíteni. Ez a helyzet a reform – és Gallerach igazgatóságának – utolsó éveitől sem változott. Hozzá kell tennünk, hogy a jelentésekből ítélve a párt retorikája sem. 1970-ben például a következőképp foglalták össze a vállalat problémáit: „Az 1970-es év tervteljesítésének legnagyobb akadálya a folyamatos termelés kiesés, valamint az, hogy nem tudjuk időre teljesíteni az exporttervet. A VEB Carl Zeiss JENA ma a népgazdaság egyik legnagyobb adósságot felhalmozó vállalata, amely érzékeny veszteségeket okoz a köztársaság népgazdaságának és más szocialista államoknak is. Igaz ugyan, hogy 1970. március 31-ig az ipari árutermelést sikerült 4 millió márkával túlteljesíteni, de komoly lemaradás van az exportban, a szállításoknál, a megrendeléseket a vállalat továbbra sem tudja időre teljesíteni, vagyis kijelenthetjük, hogy a harci programban leírt felzárkózási programot nem sikerült megvalósítani. A következő problémák állnak most a politikai-ideológiai nevelőmunka középpontjában (kezdve a vezérigazgatóval), amelyek hátráltatják a felzárkózást: az elavult módszerek és a kényelmes középszerűség elleni harc, mely hi-

³³ Uo. Nr. IV B-2/3/84, Protokoll der Sekretariatssitzung, Bericht der IKL VEB Carl Zeiss JENA über Probleme der politisch-ideologischen Arbeit und der Erziehung der Leiter bei der Gestaltung des ökonomischen Systems des Sozialismus als Ganzes sowie Schlussfolgerungen für die Führungstätigkeit der IKL zur kontinuierlichen Erfüllung des Volkswirtschaftsplans 1969, 27.2.1969.

bák abban jutnak kifejezésre, hogy sok vezető nem képes azonosulni a magas célkitűzésekkel. Állandóan az »objektív« nehézségekre hivatkoznak, arról beszélnek, hogy egy feladatot miért nem lehet megoldani, ahelyett hogy azon gondolkodnának, miként lehet a dolgozók célirányos tájékoztatásával és nevelésével minden létező tartalékot a probléma megoldására mozgósítani. A másik gond, hogy a vezetők egy része szűklátókörűen csak a saját kis területével foglalkozik, és nem hajlandó áttekinteni a teljes termelési folyamatot. Ebből az következik, hogy az egyes üzemek gyakran egymásra tologatják a felelősséget a késedelemért.”³⁴ Mivel a tanácsadás jóformán ugyanazon frázisok ismételtetését jelentette, kérdéses, hogy Gallerach alkalmazni tudta volna azt az új gazdasági irányítás fő elveinek meghonosításáért vívott harcában.

A fenti „baráti” kritikáknál bizonyosan nagyobb súllyal esett a latba, hogy a vállalat elmaradt egy szovjet megrendelés teljesítésével. Emiatt Gallerach nyilvános önkritikára kényszerült a körzeti pártvezetés előtt: „Nagy kárt okoztunk a Szovjetuniónak azzal, hogy nem tudtunk kielégítő megoldást találni az E-rendszer problémájára. Az NDK korábban mindig kitüntette magát mint a Szovjetunió megbízható partnere. Viselkedésünk megingatta a belénk vetett bizalmat, és ez a bizalomvesztés súlyosan fenyegeti a Carl Zeiss JENA reputációját a Szovjetunióban. El kell ismernünk, hogy alábecsültük a tudományos feladat nehézségét, rosszul szerveztük meg és irányítottuk ezt a munkát, és a feladat megoldására nem mozgósítottuk a VEB Carl Zeiss JENA sokrétű képességeit.”³⁵

Gallerachnak és a gyári pártszervezet első titkárának már jelentős rutinja volt a rossz hírek közlésében: 1968 után az 1970-es tervet sem sikerült a vállalatnak teljesítenie. „A pártalapszervezeteknek megvan ugyan a harci programjuk, de sok helyen hiányzik a világos elemzés és a következetes harc. Elhatároztuk, hogy az év végéig teljesítjük a feladatokat. Időközben azonban egyértelműen kiderült, hogy az exportot és az önköltséget nem tudjuk teljesíteni. Sok problémát külső okokkal magyaráznak az egyes vezetők. Lényegesen kevesebbet beszélnek azokról a feladatokról, amelyeket a vállalaton belül kell megoldani, mint például az állandó műszak, a munkatermelékenység javítása stb. Az IKL és a vezérigazgatóság közös harci programjával jó eredményeket értünk el ott, ahol a vezetők a harc élére álltak, és őszintén tájékoztatták a valós helyzetről a dolgozókat. A bevezetett intézkedések ellenére sem sikerült azonban az éves terv 50%-át produkálni a terv minden területén. Az ipari

³⁴ Uo. Nr. IV B-2/3/269, Informationsbericht des 1. Sekretärs der IKL Zeiss, 16. 4.1970.

³⁵ Uo. Kreisleitungssitzung, 22.5.1970.

árutermelést 49,8%-ban, az exportot 40,7%-ban tudtuk teljesíteni, a központi vállalati eredmény 42,3%-os. Az exportleamaradás 38,3 millió márkára rúg.”³⁶ Az 1970-es jelentés a korábbiaknál élesebben fogalmazott, és a kombinát egész vezetését okolta a sorozatos kudarcokért: „Az exporttervet elsősorban a kombinát vezetésének hibái miatt nem sikerült teljesíteni. Ezek közé tartoznak: a marxista–leninista szervezőmunka és a vezetőkkollektíva szakképesítésének hiányosságai; a demokratikus centralizmus nem megfelelő érvényesítése; a vezetői munka fejtelensége, laza, esetenként hanyag munkastílus; formalizmus a szocialista munkaverseny vezetésében. A munkaszervezés javítására tett korábbi erőfeszítések még nem tudták biztosítani a termelés folyamatosságát. A problémák megoldása az elektromos adatfeldolgozás segítségével túl sok időt vesz igénybe. Az eredmény az, hogy a készülékgyártásban 50 millió márká veszteséget okozott a termelés kiesés. Miért? Az okok a következők: nem tudták beállítani a szovjet partnerrel megtárgyalt technikai paramétereiket; a központi üzemeknek nem volt elég a kapacitásuk; az egyes optikai elemek gyártói nem kooperáltak; nem oldották meg az anyagellátást; az előgyártó üzem és a szerelőüzem igen gyengén teljesített (550 000 órával teljesítették alul a tervet).” A munkásokkal kapcsolatban a jelentés megjegyezte, hogy a göschwitzai beruházás és az automatizálás sokban javította a munkakörülményeket, a dolgozók egy része azonban – különösen a nők – nem szívesen vállalt több műszakot, „ami arra az objektív okra is visszavezethető, hogy nincs elég bölcsőde és óvoda. Jelenleg 492 kérelmet tartunk nyilván olyan asszonyoktól, akik készek lennének újra felvenni a munkát az üzemben, ha meg tudnák oldani a gyermekeik felügyeletét.”³⁷

Gallerach a gyár nehéz gazdasági helyzete ellenére is kaphatott volna még egy esélyt, de Ulbricht pozíciójának megingása felerősítette a vele szembeni politikai támadásokat. 1971 elején a gyári pártszervezet titkára egy személyes levelet küldött a körzeti párttitkárnak, amelyben kifogásolta a vezérigazgató politikai munkáját: „Ma egy egész sor ideológiai problémával kell szembenéznünk. Úgy látom, hogy a kutatás-fejlesztési és a külkereskedelmi részleg vezetői és munkatársai még mindig nem értik, hogy itt elsősorban teljesítményre és hatékonyságra van szükség. A vá-

³⁶ Uo. Nr. IV B-2/3/150, Protokoll der Sekretariatssitzung, Bericht des 1. Sekretärs der IKL Zeiss und des Generaldirektors des VEB Carl Zeiss JENA über die Durchführung des Beschlusses des Politbüros vom 26.5. 1970 zu Problemen der Planungs- und Leistungstätigkeit im Zusammenhang mit der Durchführung des Volkswirtschaftsplanes 1960/70 im VEB Carl Zeiss, 1.10.1970.

³⁷ Uo. Nr. IV B-2/3/269, Informationsbericht des 1. Sekretärs der IKL Zeiss, 12.11.1970.

lasztások alkalmából különösen megmutatkozott, hogy a dolgozók alapos tájékoztatása, illetve széles körű bevonása a tervezésbe és a vezetésbe még mindig nem volt elégséges ahhoz, hogy a VEB Carl Zeiss meg tudjon felelni a párt struktúrapolitikájából adódó magasabb kihívásoknak.”³⁸

A körzeti első titkár a helyi pártvezetés előtt mondott beszédét azzal a kritikával zárta, hogy „egy sor alapszervezetet túlságosan is lefoglalnak a termelési feladatok, miközben kevés figyelmet fordítanak tényleges feladatokra, a dolgozók politikai vezetésére”.³⁹ Ez – legalábbis a vezérigazgatót ért központi pártkritika ismeretében – akár Gallerachnak is szólhatott volna. Hozzá kell tennünk, hogy az 1971. évben sem javultak a gyár gazdasági eredményei, úgyhogy az IKL első titkárának nem kellett sokat gondolkodnia a jelentésen: „Ezen pozitív fejlemény ellenére is úgy ítéljük meg, hogy a gyár a jelenlegi hatékonyság és termelőkapacitás mellett nem tudja fedezni az NDK népgazdaságának tudományos mérőműszer-szükségletét. Az NDK szükségletének kielégítése a párt határozata értelmében különösen 1971–74 között egészében nem lehetséges, annak ellenére sem, hogy növeltük az iparúruk termelését, mivel be kell hoznunk az exportban keletkezett óriási lemaradást, illetve eleget kell tennünk korábban vállalt kötelezettségeinknek. Nagy gondunk a munkaerőhiány: 1971-ben 1708 főállású dolgozóra lenne szükségünk, elsősorban fizikai munkásokra és diplomásokra. A titkárság most azon van, hogy minden tartalékot mozgósítson a munkaerő konzekvens megnyerésére, illetve 2%-ra csökkentse a jelenlegi 4%-os fluktuációt. Emellett mindent megteszünk, hogy vonzóvá tegyük a betelepülést. Megpróbáljuk elérni, hogy több bölcsőde és óvoda megnyitásával a VEB Carl Zeiss lehetőleg teljesen ki tudja aknázni a helyi munkaerőt.”⁴⁰

Gallerach leváltása természetesen nem körzeti szinten dőlt el – annál kevésbé, mivel a gyár központi irányítás alá tartozott. 1970 elején a Központi Bizottság titkársága egy bizottságot küldött ki, hogy megvizsgálja a Zeissnál kialakult helyzetet. Annak jelentése alaposan elmarasztalta a vezérigazgatót, és megállapította, hogy a vállalat nem tudott megfelelni a párt és a kormány által ráruházott nagy felelősségnek.⁴¹ A keletnémet pártzsargonról nem mondhatjuk, hogy sok nyelvi leleménnyel lepte

³⁸ Uo. Nr. IV B-2/3/283, Persönlicher Brief des 1. Sekretärs der IKL/SED des VEB Carl Zeiss JENA an den 1. Sekretär der BL (Bezirksleitung), 17.2.1971.

³⁹ Uo. Nr. IV B-2/1/19, Protokoll der Bezirksleitungssitzung, Auswertung der 15. Tagung des ZK der SED. 1.2.1971.

⁴⁰ Uo. Nr. IV B-2/3/283, Informationsbericht des 1. Sekretärs der IKL Zeiss, 10. 3.1971.

⁴¹ *Geschäftsbericht des VEB Carl Zeiss JENA für das Jahr 1970.* i. m.

volna meg a közönséget; az a vád, hogy Gallerach a gazdasági feladatok kedvéért elhanyagolta a politikai-ideológiai munkát, nyilvánvalóan beleillett a reformerek elleni támadás retorikájába. Ebben az összefüggésben a körzeti első titkár nyilvánosan elmondott bírálata – miszerint számos pártszervezet nem foglalkozik eleget a dolgozók politikai nevelésével – szintén világosan mutatja a párton belüli ellentéteket, mivel a párttitkár beszédeiben később soha nem fordult elő semmilyen kritika.

Noha a forrásokat olvasva magyar szemmel legalábbis korlátozottan tűnik Gallerach liberalizmusa, ha a harci retorika helyett a tetteket nézzük, sok szempontból tapasztalunk ellentmondásokat. Először is érdekes, hogy a sorozatos kudarcok és kritika, illetve önkritika ellenére valójában nem voltak személycserék a vezetésben – ilyen javaslat fel sem merült. A párt arra törekedett, hogy „átnevelje” a kevésbé harcias vezetőket, és nem arra, hogy leváltsa őket. Amikor a gyár még a szovjet partnernek is „csalódást okozott”, Gallerach önkritikát gyakorolt, de komolyabb következménye nem volt az ügynek. Hasonló ellentmondást mutatott az a panasz, hogy csak júniusban jelentek meg a szocialista munkaverseny januári eredményei; ha ilyen egyáltalán megtörténhetett a szigorú pártfegyelem alatt, akkor az talán nem is volt olyan szigorú.

Még ha a vezetőket a pártretorika nem is kímélte, a munkásokkal egészen más volt a helyzet. A pártszervezet határozottan kiállt mellettük, sőt, fizetésemelést kaptak akkor, amikor az ágazatban a legkevésbé a Zeiss teljesítette a tervet. Ha ezt összevetjük azzal, hogy a reform eredetileg bérstopppal indult, azt kell mondanunk, hogy a párt igen jelentős gazdasági engedményekre kényszerült a munkásokkal szemben.⁴²

A reformidőszak tehát több szempontból is a kísérletezés korának tekinthető. Politikai liberalizálásról nem beszélhetünk ugyan, az azonban figyelemre méltó, hogy a korszakban kritika is megjelenik – még hozzá olykor a „létező szocializmus” egészen határozott kritikája a munkásság körében. A kérdés, hogy „mi hasznunk a szocializmusból”, illetve annak felvetése, hogy a vállalati döntéshozatalban a munkások szerepe formális, mindenképpen túlmutat a gazdasági reform kritikáján, amit annak ellenzői nyilvánvalóan szívesen közvetítettek a központnak, és lényegében bírálta az államszocialista rendszer visszásságait. Kérdés persze, hogy a reformnak – amennyiben folytatódik – mennyire sikerült volna felszámolnia ezeket a visszásságokat, illetve jobban bevonni a munkásságot az üzemi irányításba. Az mindenképpen eredménynek te-

⁴² Az NDK bérlitikájáról az 1960-as években lásd Peter HÜBNER: i. m. 77–88.

kinthető, hogy a korszakban ezek a kérdések legalább megjelenhettek, és úgy tűnt, hogy párbeszéd indul a párt és a munkások között.

A lehetetlen tervezése? Vizsgálat a készüléküzemben

A vállalatnál dolgozó munkások mindennapjaira vonatkozó, a nézőpontjukat bemutató források meglehetősen szegényesek – az úgynevezett Konflikttkommission (a munkaügyi döntőbizottság) anyagai elvesztek, a vezérigazgatóhoz írt panaszlevelek túlnyomó többségében pedig a levélírók a lakáskérélmük elintézését sürgetik, illetve tűrhetetlen lakáskörülményeikre szeretnének megoldást találni a vállalat segítségével. A gyári pártszervezetre vonatkozó anyagok túlnyomó része statisztika; az 1970-es évektől pedig be sem kerültek ezek az anyagok a tartományi (körzeti) levéltárba. Az 1969-es üzemi ellenőrző vizsgálat ránk maradt jegyzőkönyvei ezért egészen különleges forrást jelentenek, mivel – a korszak pártanyagaival ellentétben – a párt és a munkások viszonyának problémáiról szólnak. A vizsgálatot a párt által kiküldött bizottság folytatta le a kirívóan rossz eredményeket produkáló készüléküzemben, amelyet a gyári pártvezetőség idézett ülésén Gallerach is kritizált.⁴³

A bizottság tagjai több osztályt végigjártak, és a vezetőktől a munkásokig számos különböző beosztású emberrel beszéltek. A jegyzőkönyvekből természetesen nem rekonstruálható, milyen volt a beszédhelyzet, a munkások és az egyszerű párttagok azonban meglepően éles kritikát fogalmaztak meg a vezetőkkel szemben, akiket hozzá nem értéssel vádoltak. Ez azért is szembetűnő, mert bírálatuk lényegében a rendszer ellen is irányult, amely eltúrte a termelésben az abszurdításokat. Az esztergályosműhelyben lefolytatott vizsgálat például a következőket állapította meg: „A munkások azt mondják, hogy ilyen körülmények között egyáltalán nem lehet dolgozni. Az utasítások napról napra változnak, és sokszor teljesen ellentmondanak egymásnak. A tervelőirányzatok gyakran egyáltalán nem felelnek meg a normáknak, amiket folyton változtatnak.” Az esztergályosműhely munkásainak a pártvezetőkéről is megvolt a véleményük: „Az APO- [Abteilungsparteiorganisation] vezetők és a pártcsoporthoz rendszeresen gyűléseket hívnak össze, ahol szép szavakat mondanak ugyan, de ezekből aztán nem lesz semmi. Senki nem érzi itt azt a harci szellemet, amiről annyit beszélnek. A csoportgyűléseknek sincs valami

⁴³ Protokoll der IKL-Sitzung, 15. und 18.8.1969. I. m.

magas színvonaluk. Ezeken általában csak a funkcionáriusok és az állami vezetők beszélnek, a munkás elvtársak alig. Az okok abban keresendők, hogy az elvtársaknak az a véleményük, úgyse változik semmi.”

Szándékosan, vagy véletlenül, de az ideologizált nyelv és a munkások tapasztalta valóság kontrasztja itt is eredményez némi iróniát („az okok abban keresendők” fordulat a párt dokumentumok egyik kedvenc kifejezése volt).⁴⁴ Gallerach arról panaszkodott, hogy a készüléküzemben nincs fegyelem, a vezetők azt csinálnak, amit akarnak⁴⁵ – a munkások viszont azt mondták, hogy hamis a sokat emlegetett harci ideológia, a munkásvéleményeket pedig a pártgyűléseken sem kívánják meghallgatni. Ha viszont ezt egyáltalán kimondták, akkor mégiscsak azt kell gondolnunk, hogy a reformidőszakban lazult az ideológiai fegyelem.

A fenti megállapítást egyébként az is alátámasztja, hogy a vizsgálat más „ideológiai hiányosságokat” is feltárt, amelyek elég sokat elárulnak a párt és a munkások feszült viszonyáról, illetve arról, hogy a párttagságot sok esetben egyszerűen ráerőltették a munkásokra: „Komoly ideológiai hiányosságok lépnek fel a tekintetben is, hogy számos elvtársal állandóan komolyan kell vitatkozni a tagsági díj összegéről. Itt van például X elvtárs esete, aki esztergályosként dolgozik a Zeissnál, és egy éve állt munkába. Már januárban kiderült, hogy a 11,85 márka helyett csak 2,5 márkát fizetett be. Ebben a hónapban 17 márkát kellene fizetnie. Naponta próbáltak az elvtárs lelkére beszélni. Először csak 3 márkát akart fizetni, és most azt a véleményt képviseli, hogy egyáltalán semmit sem fog fizetni. Ő belépett ugyan a pártba, de szabadon ki is léphet belőle.”⁴⁶ (Itt megint találkozunk némi nyelvi iróniával, mert a pártanyagokban mindig előszeretettel „képviseltek” valamilyen véleményt.) Elég sokat elárul az ideológiai fegyelemről, ha a munkás az elbeszélgetések ellenére sem tért jobb belátásra, sőt kijelentette, hogy szándékában áll kilépni a pártból. Ha a pártcsoport szükségesnek látta hangsúlyozni,

⁴⁴ A „mindennapi ideológia” a konyhában is megjelent. Egy 1968-as információs jelentés arról tudósít, hogy a menzán „kiéleződött a helyzet”, mert nincs szakképzett szakács és ehetetlen az étel. A munkások ezért megkeresték a párttitkárt a menza menüvel, és megkérdezték tőle: „Ti meg tudjátok ezt enni? Mert mi nem.” Emellett mutattak neki egy 1959-es étlapot, amiből kiderült, hogy akkor sokkal jobb volt a koszt. A jelentés szerint a párttitkár „azonnal magához ragadta a kezdeményezést”, megkereste a kombinát vezetőit, „és konstruktív javaslatokat tett arra, hogyan lehet javítani a helyzetet az üzemi étkezés területén”. Az persze nem derült ki, hogy jobb lett-e az étel. ThStA, Rudolstadt, Bezirksparteiarchiv der SED Gera. Nr. IV B-2/3/255, Informationsbericht der IKL, 12.6.1968.

⁴⁵ Protokoll der IKL-Sitzung, 15. und 18. 8. 1969. I. m.

⁴⁶ ThStA, Rudolstadt, Bezirksparteiarchiv der SED Gera. Nr. IV B-4/13/079, Bericht der IKPKK (Industrie-kreis-partei Kontrollkommission), GDREH 1, 19.9.1969.

hogyan ennyit küzdött, akkor úgy tűnik: a pártnak nagyobb szüksége volt a munkásokra, mint a munkásoknak a pártra.

A vezetőkkel szembeni munkáskritika egyik célpontja – mint említettem – a vezetők szakmai felkészületlensége volt. Az esztergályosműhely munkásai például kifogásolták, hogy az üzemvezetés megvett két nagyon nagy teljesítményű esztergát anélkül, hogy megkérdezték volna őket, tudják-e használni a gépeket. „Az egyik gép azóta is csak áll az edzőműhelyben, ami gyakori beszédtema a munkások között. Nem értik, hogy a vezetés ennyire tehetetlen, vagy pedig ez egyenesen szabotázs.”⁴⁷ A pártalapszervezet egyik vezetőségi tagja, aki a maróműhelyben dolgozott, azt is szóvá tette, hogy a gép sok valutájába került a népgazdaságnak, ami így veszendőbe ment, ráadásul a karbantartási és a leállási idő is megnőtt, ami azt jelentette, hogy a normák is változnak. Többször elmondta a pártgyűléseken, hogy nem figyelnek a munkások véleményére, sőt, készített egy elemzést is a maróműhely gépeiről.⁴⁸ Természetesen utólag nehéz kideríteni, hogy a vezetőségi tag véleményét mennyire osztották a munkások, azt azonban a többi műhelyben lefolytatott vizsgálat is igazolja, hogy nem volt megoldva a munkaszervezés és az anyagellátás: „A termelés folyton elakad, mert nincs elég munkanyag, elsősorban öntvény, és nem tudják megoldani, hogy időben a gépen legyen a szükséges munkadarab.” Míg a reform ellenzői azt vetették a vezetők szemére, hogy a gazdasági feladatok kedvéért elhanyagolják a pártmunkát, a munkások, éppen ellenkezőleg, úgy látták, hogy a vezetőket túlságosan lefoglalja a feleslegesnek ítélt ideológiai munka: „Mindenhol panaszkodnak az emberek, hogy a vezető funkcionáriusok, beleértve az összes társadalmi szervezetet, alig-alig mutatkoznak az üzemben.”⁴⁹ A bírálóat ugyan tompítja a munkás–funkcionárius-ellentét, az azonban kiderül belőle, hogy az ideológiai munkát a munkások általában nem tekintették munkának.⁵⁰ Így legalábbis kérdéses, hogy a párt biztosítani tudta az állami vezetők tekintélyét a munkásság előtt.

Nem voltak tehát könnyű helyzetben a keletnémet vezetők, akiken a politikai nyomás sokkal nagyobb volt, mint a munkásokon. Amikor a bizottság meghallgatta a készüléküzem egyik közgazdászát (aki párttag

⁴⁷ Uo. Bericht (GDREH 1, Y, Abteilungsleiter).

⁴⁸ Uo. Bericht (Gen. R. és Gen T. GO-Leitungsmitglieder).

⁴⁹ Uo. Bericht (APO-Leitung).

⁵⁰ 2003-ban összesen 50 életútinterjút készítettem a Zeiss egykori, illetve ma is ott dolgozó munkásaival. Több beszélgetésben elhangzott, hogy a funkcionáriusokat a munkások naplopóknak tekintették, akiket nekik kell eltartaniuk.

volt), ő a jegyzőkönyv szerint nagyon rossz idegállapotban volt, és nem tudta visszatartani a könnyeit. A meghallgatásból kiderült, hogy a vezetők számos szabálytalanságot elnéznek, mert szükségük van a munkásokra: „A technológiai munkatervek 33%-át nem tartják be, a béreلسzámlolási lapok 25%-ánál megváltoztatják a normát. A köszőrűsműhelyben 100 technológiai előírásból 3-nál tartják be a normát. Az eredmény: nagyon megugranak a bérek, vannak munkások, akik 1400 márkát visznek haza. Az elosztóban a normák 15%-át nem tartják be. A kollégák azon a nézeten vannak, hogy az ő elszámolásukat egyáltalán nem érti meg egy olyan közgazdász, aki nem náluk dolgozik, mert nem szakember, azt csak az elosztó munkatársai tudják helyesen megítélni. Ez egyértelműen ideológiai probléma. Ebben az összefüggésben Z elvtárs megjegyezte, hogy az elosztó állam az államban.” A közgazdász ugyanakkor megerősítette a munkásoknak azt a nézetét, hogy hiányoznak a szakképzett középvezetők: „Nem tartják be a megrendelési határidőket és a szerződéseket, és az anyagellátás sem biztosított. A készüléküzem elmulasztotta a középvezető-gárda szakmai és politikai kiképzését, ezért nincsenek abban a helyzetben, hogy meg tudják oldani a napi feladatokat. Mindent felülről kell eldönteni, innen az óriási túlterhelés. Az egész munka abból áll, hogy próbáljuk befoltozni a lyukakat, miközben állandóan újak keletkeznek.” A meghallgatás során azt is elmondta, hogy „a készüléküzem nyolc éve nem teljesítette a tervet, és számos kolléga kételkedik abban, hogy egyáltalán lehet-e a tervet teljesíteni”. Közlése szerint a vezetők jelentős anyagi engedményekre kényszerültek a munkásokkal szemben, mert 48%-ra emelkedett a többletbér.⁵¹

A fentieket a készüléküzem műszaki igazgatója lényegében megerősítette. A munkások nem értik, hogyha állandóan túlóráznak és a hétvégén is dolgoznak, miért nem tudják a tervet már nyolcadik éve teljesíteni. A munkabérről kapcsolatban azt mondta, hogy a köszőrűsműhelyben és a szereldében az átlagbérek azért olyan magasak, mert az egyes munkafolyamatokról nincs konkrét munkaterv. A művezetők nem akarnak vitát a munkásokkal, ezért inkább jóváhagyják a magasabb béreket. Az igazgató hozzátette, hogy a művezetőknek nincs elég tekintélyük, mert gyakran kevesebbet keresnek, mint a munkások. (Ő is panaszkodott a vezetők túlterheltségére: szerinte minden „mérvadó” vezető legalább napi 12–14 órát dolgozik;⁵² a „mérvadó” itt nyilván a szakmai kompetenciára utalt.) A pártalapszervezet egyik vezetőségi tagja konkrét ese-

⁵¹ Bericht der IKPKK (Gen. Z, Ökonom), i. m.

⁵² Bericht der IKPKK (K, technischer Leiter der GB), i. m.

teket is említett, ahol a termelési irányítóknak nem volt meg a megfelelő szakképzettségük, mint például éppen a köszörűműhelyben, ahol „a műszaki dokumentumok 35%-a hamis”, és „a kollégák minden rendelkezés ellenére maguk írják a bérelszámolási lapokat”.⁵³ Ebben a közlésben ugyan lehetett némi túlzás, ám, ahogyan az alábbiakból is kiderül, a tervteljesítés érdekében a vezetők gyakran nem tehettek mást, mint hogy szemet hunytak a kisebb-nagyobb bérmanipulációk felett.

A csiszolóműhely munkásai szerint a vezetők össze-vissza kapkodnak, és változtatják az utasításokat. „A dolgozók tudják, hogy le vannak maradva a tervvel, de nem úgy van, hogy mindenkinek ki lenne osztva, hogy a közös munkában neki mi a feladata. Ezért mindenki igyekszik minél gyorsabban befejezni a saját munkáját, az elszámolást meg ráhagyják a brigádvezetőre vagy a művezetőre. A fő ideológiai akadály a különműszak, különösen mert sok nő dolgozik itt, akik a háztartás miatt ezt nem vállalják.”⁵⁴ Ezért nincs is külön program arra, hogyan hozza be a műhely a lemaradást.⁵⁵ A műhelyben működő „6. kongresszus” brigád vezetőjéről kiderült, hogy nem vesz részt a pártszervezet gyűlésein, amire a bizottság zárójelben rögtön meg is jegyezte: „hogyan lehet brigádot vezetni pártinformáció nélkül?”⁵⁶ A brigádvezető a következő problémákat sorolta fel a műhelyben: „akadozó anyagellátás; túl sok utómunka; régebben raktárra dolgoztak, ma nem; a brigádterv túl magas; tanulókat állítottak be dolgozni, akiknek még nincs elég gyakorlatuk; a felelős felső vezetők csak akkor jönnek le a műhelybe, ha kell nekik a különműszak. Ezek mind olyan tényezők, amelyek lehetetlenné teszik, hogy valaha is teljesítsük a tervet.” (A brigád még 800 túlórárt vállalt a teljesített 1200 mellé.) A brigádvezetőnek a pártépítéssel is voltak gondjai: a 11 tagból csak 2 volt párttag, és amikor 3 munkást megkértek, hogy legyen jelölt, azzal utasították vissza, hogy a tagság túl sok munkát jelentene nekik.⁵⁷

Hasonló eredményt hozott a maróműhelyben lefolytatott vizsgálat, ahol a munkások azért nem tudtak folyamatosan dolgozni, mert a leszállított alkatrészek túl nagyok voltak, illetve a szállítás is akadozott. A munkások szerint az állami vezetők alábecsülik az elvégzendő mun-

⁵³ Uo. Bericht (Gen. N, GO-Leitung).

⁵⁴ A munkánsőkre nehezedő kettős terhelésről lásd Annette SCHÜLER: „Die Spinne”: die Erfahrungsgeschichte weiblicher Industriearbeit im VEB Leipziger Baumwollspinnerei. Leipziger Univ. Verl., Leipzig, 2001; Beatrix BOUVIER: i. m. 110–151.

⁵⁵ Bericht (Gen. Q, PO), i. m.

⁵⁶ Uo. Bericht (Gen. L, Brigadier).

⁵⁷ Uo.

kához szükséges előkészületeket, ugyanakkor elmondták azt is, amit talán nem kellett volna, hogy az utómunkát még egyszer kifizeti nekik az üzem. Egyébként a maróműhely munkásai a „6. kongresszus” brigádok is leleplezték, amennyiben kiderült, hogy azért vállalnak a második műszak helyett inkább hétvégi munkát, mert azért többet fizet az üzem. A pártélettel viszont a maróműhely sem állt jobban, mint a „6. kongresszus”: a munkások nem tartottak rendszeresen pártgyűléseket. A pártalapszervezet vezetőségi üléseiről sokszor nem is készült jegyzőkönyv, az 1969-re kidolgozott választási kampánytervet pedig „sehol sem találták” a párttagok. Az alapszervezeti titkárt többen bírálták azért, mert alig jött le a műhelyekbe; a maróműhelybe az azt megelőző évben csak egyszer jutott el, noha többször is hívták.⁵⁸

A gyár eredményeit más területeken is bíralták a dolgozók. Az E-rendszeren hiába dolgoztak annyit, nem hozott megfelelő eredményt: „A dolgozók azt kérdezik, hogy az egész munkának egyáltalán van-e értelme, ha a lemaradás egyre nagyobb.” Az üzem műszaki igazgatója minderre lakonikusan annyit válaszolt, hogy a Zeissnek 50 diplomás szakembert ígértek, akik végül nem jöttek, mert a vállalat nem tudott lakást adni. A vezetők kezében nincs elég eszköz arra, hogy fegyelmet tartsanak, ő például egyszer kevesebb fizetést adott három művezetőnek, akik nem teljesítették a tervet, de ilyet soha többet nem tesz, mert annyi gondja volt utána a munkaügyi bírósággal.⁵⁹ Az üzemi pártalapszervezet egyik vezetője is bírálta a túl nagy bürokráciát: elmondása szerint a szerződések általában 1 kilométert is megtesznek az üzem különböző irodái között, és az is előfordul, hogy némelyik elvész. Szerinte már az is eredmény lenne, ha egy helyre lehetne költöztetni a különböző irodákat.⁶⁰

Mindennek a tetejébe arra is fény derült, hogy 1959 óta hamisan könyvelik el az üzemben a leszállított árukat, amiről az egész üzemi pártvezetés tudott. Így leszállítottnak könyvelik el az árut, ha valami apróság hiányzik, amit a következő hónap tizedik napjáig pótolni lehet. Az egyik vezető szerint minden készüléküzemben megengedett ez a manipuláció. Ő különben a technikusok hiányával magyarázta az üzem nehézségeit: míg a világban 100 munkásra 8 technikus jut, addig az NDK-ban négy. 1966-ban például csak 20 technikusuk volt, azóta 70-80%-kal többen vannak, hiányzik viszont legalább 50 konstruktőr, mert ígéret ellenére

⁵⁸ Uo. Bericht (GFRÄS1).

⁵⁹ Uo. Bericht (K, technischer Leiter der GB).

⁶⁰ Uo. Bericht (Gen. A, Mitglied der GO-Leitung).

sem kaptak lakást.⁶¹ A beszámolóból egyébként kiderül, hogy a szakértelem hiánya sokban magyarázhatta a rossz üzemi eredményeket, mint ahogyan a tapasztalt, szakképzett munkások is nemritkán ezért engedhették meg maguknak a bérmanipulációt.

Egy pártvezetőségi tag kimondta: „A vezetőktől megkövetelik, hogy mindenáron gondoskodjanak arról, hogy világítson a vörös csillag. Amikor elmondják az előzetes terveket, gyakran megtörténik, hogy nem fogadják el, hanem 2–3 millióval többet követelnek. A vezetők nem tehetnek mást, rábólintanak, anélkül hogy meglennének az előfeltételek. A hiányzó előfeltételek D elvtárs szerint a központi berkekben keresendők. Az edzőműhelyt a főüzemben például fél éve bezárták, a déli üzemben viszont csak most nyílik meg az új műhely. Egy egész sor üzem, köztük a készüléküzem is rá van azonban utalva az edzőműhelyre, és mivel nem kapjuk meg a munkadarabokat, mert a műhely áll, nem tudjuk befejezni a gyártmányainkat. Ez csak egy példa a sok közül. D elvtárs szerint ennek semmi köze a tervezéshez, a zavart központilag szervezik, és aztán rálőcsölik az egyes üzemekre.”⁶² Egy másik vezetőségi tag a munkásokhoz hasonlóan ítélte meg a pártvezetőségi gyűléseket: „Sokat beszélnek, és keveset határoznak. Nincs értelme felszólalni, vagy pláne kritizálni valamit, mert az állami vezetőknek így is, úgy is igazuk van. Nem változik semmi, a pártvezetőség mindent elfogad, amit az üzemvezető mond.”⁶³ Tanulságos „W elvtárs” összefoglalója is: „A munkások egy része azt hiszi, hogy a szocializmus már megvalósult, és az ember kifújhatja magát, a pénznek viszont stimmelnie kell; *számos kolléga a régi Zeiss iránti hűségéből dolgozik lelkiismeretesen, nem politikai öntudatból, vagy osztályálláspontból*; mivel a kollektíva már nyolc éve nem tudja teljesíteni a tervet, sokan kételkednek gazdasági politikánk helyességében; az a véleményük, hogy túl magasak a követelmények, és a tervet nem lehet teljesíteni; sok művezető nincs tisztában a műszaki előírásokkal...”⁶⁴

A sok negatív kritikát nyilván részben magyarázzák a készüléküzem rossz gazdasági eredményei, mint ahogy az sem meglepő, hogy a vezetők a központra, a munkások a vezetőkre mutogattak. A források azonban két tézist megerősítenek. Az egyik, hogy nemcsak az ideológia szintjén vették komolyan a munkáspolitikát – fel sem merült például, hogy a munkásokra tolják át a felelősséget. A vezetők számos anyagi enged-

⁶¹ Uo. Bericht (Gen. W).

⁶² Uo. Bericht (Gen. D).

⁶³ Uo. Bericht (Gen. H).

⁶⁴ Bericht der IKPKK (Gen. W), i. m. *Kiemelés tőlem.* – B. E.

ményt is tettek a munkásoknak, a bérelszámolásnál eltúrták a kisebb-nagyobb szabálytalanságokat, ami azt mutatja, hogy – noha az üzem irányításába lényegileg nem tudtak beleszólni – a munkások alkupoziói egyáltalán nem lehettek olyan rosszak, mint amilyenek ábrázolták. (Az anyagihiány miatti leállás nemcsak többletmunkát jelentett, hanem többletbért is, hiszen a hétvégi munkát külön megfizették.) Ennek egyik oka a technikusok hiánya volt: emiatt a vezetőknek szükségük volt a szakképzett, tapasztalt munkások jóindulatára.

A másik tézis, hogy a párt ideológiai engedményekre is kényszerült a munkásokkal szemben, ha a militáns nyelvezet és a kérlelhetetlen dogmatizmus ellenére előfordulhatott, hogy a munkás párttagok nem fizettek tagdíjat, vagy nem tartottak rendszeres pártgyűlést. A készüléküzemben lefolytatott vizsgálat alapján úgy tűnik, hogy a párttal szembeni bizalmatlanság (vagy ellenszenv) jórészt megmaradt, és a gyári pártszervezetnek jóformán könnyörögnie kellett a munkásoknak, hogy belépjenek. A többször elhangzott kritika, hogy a vezetők nem kíváncsiak a munkások véleményére a pártgyűléseken, azt mutatja, hogy ellentét volt a munkások és a funkcionáriusok között. Érdeemes ismét hangsúlyozni, hogy ilyen bíráló (illetve egyáltalán bíráló) nagyon ritkán bukkan fel a keletnémet pártokumentumokban; úgy tűnik, a párt a reformidőszakban nyitottabban fogadta a kritikát. Ezt egyébként nemcsak a párttagok, hanem a vezetők meglepően nyílt közlései is alátámasztják. Az a megjegyzés, hogy a vezetőkől mindenáron megkövetelik, hogy világítson a vörös csillag, nem a párt iránti mély tiszteletről árulkodik. Hasonlóan elgondolkoztató az a megállapítás, hogy a régi Zeissianerek sokkal inkább azonosulnak a gyárukkal, mint az elvont munkásöntudattal és osztályállásponttal, amit a keletnémet propaganda olyan kitartóan igyekezett a fejükbe sulykolni. Ha a vezetők egyáltalán kimondtak ilyen renitens gondolatokat, akkor bizonyos liberalizálás a reformidőszakban a párton belül is végbement, és úgy tűnt, hogy a mégoly dogmatikusnak tartott NDK-ban is megjelenhet a kritika.

A kísérlet vége

Ulbricht lemondásával és Honecker hatalomra jutásával nemcsak a mégoly ellentmondásos keletnémet reform ért véget, hanem a társadalmi párbeszéd lehetősége is. Az 1970-es évektől egyre jellemzőbbé váló merev ideológiai dogmatizmus tükrében különösen tanulságos a 8. kongresszus határozatainak értékelésére összehívott körzeti pártveze-

tőiségi ülés, amin részt vett a Politikai Bizottság egyik tagja, Kurt Hager professzor is. Hager zárszavában lényegében beismerte a gazdaságpolitika csődjét, illetve olyan kritikusan festette le a helyzetet, amire nem találunk példát a győzelmi jelentésektől hemzsegő keletnémet pártanyagokban: „Nem biztosított a lakosság rendszeres ellátása itallal, pékáruval és különböző iparcikkokkal, úgymint elektrotechnikai és háztartási cikkek, bútorok, fűtési berendezések, varrógépek, gyerekkocsik és háztartási edények. Ezekből a szükségletet nem tudjuk kielégíteni. A cipőkről most egyáltalán nem beszélek, a probléma tegnap is előkerült egy beszélgetésnél, és azt hiszem, jobban ismeritek a témát a körzetben, mint én. Eszerint a harc, amit azért vívunk, hogy teljesítsük a fogyasztási cikkek és szolgáltatások tervelőirányzatait, hogy biztosíthassuk a lakosság folyamatos ellátását, jelenlegi munkánk alapvető és döntő kérdése. A lakosság szükségletének megfelelően biztosítanunk kell az alapélelmiszereket, a gyümölcsöt, a zöldséget, a napi használati cikkeket, a gyermekruházat és a pótalkatrészek stabil és állandó kínálatát, ez a kérdés, ez a feladat, ami előtt ma állunk. És, elvtársak, egészen tudatosan mondom itt, a körzeti pártvezetés előtt, hogy a 8. kongresszus sikere azon múlik, hogyan tudjuk ezt a feladatot megvalósítani.” A professzor ugyanakkor a decentralizálás előnyeit éppen a cipők példáján kívánta szemléltetni: „Az erfurti Schäfer cipőgyárban például elsősorban az üzemvezetés és a munkások dolga, hogy milyen cipőket gyártanak, és nem a Könnyűipari Minisztériumé.”

Hager professzor elmesélt egy történetet egy üzemi látogatásáról, amely jól mutatja, hogy ekkor még megjelentek a munkások a párt politikájában, míg az „érett” Honecker-korszakban a „munkásosztály” már csak elvont hivatkozási és legitimációs alap lett: „Hat vagy nyolc hete meglátogattam egy mikroelektronikai üzemet, ahol odaálltam az egyik munkás helyére, és huzatot kaptam a derekam. Megkérdeztem a munkásokat, hogyan tudnak dolgozni ebben a szörnyű huzatban, és ráadásul rettenetes zaj is volt a teremben. És most kiderül az elvtársakkal folytatott beszélgetésből, hogy a problémát még mindig nem tudták megoldani. De, elvtársak, ez egy nagyon komoly dolog, itt egy modern fejlesztőüzemet építünk, ebben az üzemszabvány túlnyomóan asszonyok dolgoznak, akik többnyire ülőmunkát végeznek [...] és ott ülnek szegények egész nap a zajban és a huzatban. Kérdezem én, hogy nincs egy technikus vagy mérnök az üzemben, aki meg tudná oldani a problémát? Muszáj erre negyedévet vagy még többet várni? Biztosan lehet erre találni elég okot vagy magyarázatot, de azt hiszem, hogy egy ilyen modern üzemnek, ahol a munkatermelékenység 100% vagy még több, olyan munka- és életkörü-

rülményeket kell biztosítani, hogy a munkások ne kapjanak egész életükre reumát, és jól érezzék magukat a munkahelyükön.”⁶⁵

A honeckeri stabilizációval párhuzamosan a politikai diskurzus alapvetően megváltozott. 1972-ben még előfordulhatott, hogy amikor egy silbitzi üzemben a törzsgárda nem kapta meg a prémiumot, a munkások sztrájkjal fenyegetőztek, és még az 1953. június 17-i munkásfelkelést is szóba hozták a párttagok előtt (igaz, a jelentés szerint olyan megjegyzések is elhangzottak, hogy „ahelyett, hogy tárgyalnának velünk, a nyakunkra hozzák a Stasit”),⁶⁶ ám az 1970-es évek második felétől a körzeti pártanyagok lényegében csak az elért sikerekről, termelési eredményekről, illetve az aktuális ünnepekről tudósítanak. A marxista klasszikusoktól hemzsegő beszédekben a „munkásosztály” már csak mint elvont kategória fordul elő. A két időszak közötti különbséget e tekintetben talán jól illusztrálja, hogy míg 1969-ben az üzemi pártvezetők következmény nélkül elmondhatták, hogy az emberek a régi Zeiss iránti hűségből dolgoznak és nem az osztályálláspontot képviselik, addig tíz évvel később abból is úgy lett, amikor a kutatócentrum „szocialista munka brigádja” címet elnyert 40 tagú kollektívája (abból 8 párttag) kiadott egy farsangi újságot, amelyben *A kocsmai beszélgetés* címet viselő cikk „súlyosan eltorzítva mutatja be a VEB Carl Zeiss JENA tudományos-műszaki dolgozóinak a munkáját, és gyakorlatilag semmittevőkként ábrázolja őket”. A Zeiss-ABC-ben az alábbiakat lehet olvasni: „B = bordély, az utolsó létesítmény, ami még hiányzik a Zeissnak; O = ostobaság, előfeltétele a vállalatunknál történő alkalmazásnak; F = Fényszóró (az üzemi lap címe), olvasáshoz túl vékony, WC-papírnak túl vastag; L = locsogás, a vezetőségi ülések fő tartalma.” A kiadvány szerkesztőjét, egy fizikust a kutatócentrum vezetője azonnal ki akart zárni a pártból, illetve indítványozta, hogy haladéktalanul bocsássák el. A IKPKK elnöke viszont részrehajlónak mutatkozott: a fizikus csak szigorú megrovást kapott, és áthelyezték a modellépítési részlegbe, ahol azonban „meg kell becsülnie magát, mert megsértette a politikai éberséget egy olyan időben, amikor az ellenség ideológiai területen is egyre hatékonyabban működik”. A jelentés egyébként hangsúlyozta, hogy az IKPKK elnöke állt ki a fizikus mellett, akivel együtt még két diplomást (köztük egy csoportvezetőt) is áthelyeztek, mert érintettek voltak a farsangi újság ügyében.⁶⁷

⁶⁵ Uo. Nr. IV B-2/1/20, Protokoll der Bezirksleitungssitzung, Die sich aus den Beschlüssen de VIII. Partetages ergebenden Schlussfolgerungen für die Arbeit der Bezirksparteiorganisationen, 19.7.1971.

⁶⁶ Uo. Nr. IV C-2/6/441.

⁶⁷ Uo. Nr. IV D-4/3/085, IKPKK Informationsberichte, 17.2.1978.

A merev ideológiai fegyelem eleve lehetetlenné tett bármilyen, mégoly korlátozott párbeszédet is a munkásokkal. A honeckeri képlet viszonylag egyszerű volt: eszerint a lakosság anyagi jólétének biztosításával sikerült megvásárolni a támogatásukat, legalábbis a hallgatásukat. A szocialista jóléti állam programja azonban eleve kudarcra volt ítélve egy olyan versenytárssal szemben, mint az NSZK – a keletnémet lakosság pedig inkább nyugati szomszédjához viszonyította saját életszínvonalát, mint a kelet-európai szocialista országokhoz (ahol az NDK valóban vezetett). Az interjúkban a visszaemlékezők úgy ábrázolják, hogy a Honecker-korszakot nem kívánják vissza – még azok sem, akik egyébként önmagukat szocialistának (vagy akár kommunistának) jelenítették meg, és az évekig tartó munkanélküliség után a rendszerváltozás veszteséinek érezhették magukat. Ráadásul más is mutatja, hogy az anyagi biztonság nem jelent kárpótlást a politikai szabadság hiányáért. Interjúalanyaim a kádári Magyarországot egyenesen „nyugati” országgént ábrázolták – ami, ismerve az NDK gazdasági teljesítményét, nyilván a nagyobb szabadság élményéből fakadt.